

הזמנה לדין - האם בית הספר יכול לחנוך?

יוסף אבינון

רשימה זו מבקשת להראות שעיון שיטתי במושגים "חינוך" ו"בית ספר" מעלה ששני מושגים אלה הם מושגים בעלי היגיון שונה בתכלית, ולפיכך אינם יכולים לדור בכפיפה אחת.

המושג "חינוך"

במושג "חינוך" אנו מבינים: תהליך המכוון להכשרת האדם (החניך) להיות אדם בוחר המתבונן בעולם באופן ביקורתי.¹ שניים הם אפוא המרכיבים המרכזיים של חינוך: בחירה וחשיבה ביקורתית. "בחירה" פירושה היכולת לברור או להכריע בין חלופות מתוך ועל פי שיקולים הולמים. מכאן ברור שבחירה מניחה שיקול דעת, ולפיכך למידה. אדם אינו בוחר אם הוא פשוט מגיב אוטומטית (אינסטינקטיבית) לגירויים שונים.

ואולם המושג "בחירה" מניח בנוסף לשיקול דעת (מתן נימוקים להעדפות) גם חופש (אי-תלות) ואחריות. אין אדם אחד יכול לבחור בשביל אדם אחר. הוא יכול להציע או להמליץ, אך לא לבחור. הבחירה היא של האדם עצמו. האדם אינו מבצע כל בחירה כשהוא תלוי בגורמים שאין לו שליטה עליהם ואף לא פיקוח עליהם, אלא הם שולטים בו. זה מביא אותנו ישירות לקשר בין בחירה לאחריות אישית. אדם בוחר הוא אדם הנוטל, מתוקף בחירתו, אחריות אישית לבחירתו. הוא איננו יכול להימלט מאחריותו לתוצאות (החיוביות והשליליות) של בחירתו, שהרי הבחירה היא שלו בלבד. הוא איננו יכול להסתתר מאחורי אחרים. לפיכך מי שבורח מבחירה, בורח בעצם מאחריות. לסיכום, חינוך לבחירה הוא חינוך לשיקול דעת, לאי-תלות ולאחריות, והאדם הבוחר הוא, בהתאם, האדם המבצע הכרעה על פי שיקול דעתו העצמי תוך קבלת אחריות לתוצאות. ומכאן למרכיב השני של חינוך: חשיבה ביקורתית. המושג "חשיבה ביקורתית" הוא מושג שאפשר לזהות בו לפחות שלושה אפיונים מרכזיים:

1. מודעות עצמית, כלומר היכולת להכיר את עצמך. העיקרון המנחה הוא העיקרון הסוקרטי של "דע את עצמך". ככל שאדם מבין את עצמו טוב יותר, כך גוברת חירותו ומתרחב לפניו אופק האפשרויות.
2. רציונליות, כלומר חשיבה שיש אפשרות עקרונית להפריך אותה. טענה תיחשב לטענה בלתי רציונלית אם לא תימצא כל דרך להוכיח שהיא טענה שקרית. מצד אחר, ככל שהיא תצליח

1. אפשר, כמובן, להציע הגדרות מהגדרות שונות למושג "חינוך", ואולם נראה לנו שזו הגדרת מינימום, שבלעדיה האדם אינו אדם והחינוך אינו חינוך.

להדוף יותר ביקורות, כך תלך ותבוסס מידת הרציונליות שבה. אדם רציונלי הוא אפוא אדם שממלא לפחות שני תנאים:

(1) הוא קובע את הגבולות (התנאים) שבהם יהיה מוכן לזנוח את דעותיו ולוותר עליהן בהיותן בלתי תקפות.

(2) הוא עושה מאמץ עליון לחשוף את דעותיו לביקורת חוזרת ונשנית, הן מצד עצמו והן מצד אנשים אחרים.

לפיכך, לחנך אדם לחשוב באופן רציונלי פירושו יהיה, בין היתר: לעודד ולדרבן אותו לחשוב על הדברים עד תום, לשאול שאלות, להטיל ספק, לקרוא תיגר על דעות רווחות ודוגמטיות ועל מחשבה קונוונציונלית ובנלית, לא לקבל שום דבר כמוכן מאליו או כהלכה למשה מסיני, לא לפחד מקשיים ומבעיות וללמוד להתמודד עם הכישלונות ועם הטעויות שלו.

3. פלורליזם רעיוני, כלומר חשיבה המאפשרת לאדם להתבונן בדברים ולשפוט אותם מתוך יותר מנקודת מבט אחת. הכוונה היא ליכולת להכיר ולהוקיר דעות והתנהגויות שונות מאלו שלנו. במילים אחרות, אדם ביקורתי הוא אדם, שאחד מסימני ההיכר המובהקים שלו הוא כיבוד השונות. המושג "כיבוד השונות" כולל את הדרישה לקבל בני אדם אחרים כשווים לנו, כלומר: כאשר אנו מבדילים בין בני אדם, מוטלת עלינו החובה להוכיח שהם אינם נתונים באותו מצב כמונו; וכן את ההודאה בכך שבני אדם אינם אמצעים (מכשירים שימושיים או חפצים) בלבד, אלא גם מטרות בפני עצמן.

לחנך אדם לפלורליזם רעיוני פירושו יהיה לפיכך: להראות שלכל דעה ומעשה יש גם דעה ומעשה אחרים; לעודד ולטפח אצל החניך פתיחות ורגישות לעקרונות השיפוט ולנקודות המבט השונות של טוב ורע, יפה ומכוער, אמת ושקר ועוד; לאפשר לכל יחיד להתפתח על פי דרכו ולממש את שונותו במנותק מהשפעה מחייבת ואפרורית של זולתו. לסיכום, חשיבה ביקורתית היא חשיבה שחובקת בתוכה מודעות עצמית, אפשרות לכישלון (רציונליות), דרישה לשוויון והודאה בכבוד האדם (פלורליזם רעיוני).

בית ספר וחינוך

בית הספר במתכונתו הנוכחית מגלם בתוכו תכונות של כפייה, של המוניות, של התפשרות, של האחזקה ושל קונפורמיות. ככזה, בית הספר אינו ממלא, ואינו יכול (עקרונית) למלא, לא את התנאי של "בחירה" ולא את התנאי של "חשיבה רציונלית", ולפיכך אינו יכול לעסוק בחינוך.

א. **כפייה** - המושג כפייה על כל המשתמע ממנו (חוק חינוך חובה, משטר לימודים, תכנית לימודים קבועה, בחינות וציונים) איננו כמוכן נקודת מוצא מבטיחה מבחינת הרעיונות של בחירה וחשיבה ביקורתית. דבר ידוע הוא שאי-אפשר להכריח אדם ללמוד. הלמידה היא

עניין פנימי-רצוני, ולא ניתן לכפות אותה על אדם שאיננו מעוניין בה. כשמכריחים תלמיד לבוא לבית הספר; להיכנס לכיתה ולצאת ממנה בזמנים קבועים; להימצא רוב הזמן בין ארבעה קירות; לשבת רתוק לכיסא ללא אפשרות של תנועה; לדבר ולשתוק על פי רשות המורה; לסיים שיעור על פי צלצול הפעמון; לציית ללא עוררין; לחשוב שהמורה תמיד צודק; להבין שערכו נמדד ביחס ישר להצלחתו או לאי-הצלחתו בבחינות, ושאלם הוא רוצה להצליח בבחינה מוטב לו שישנן היטב את מה שהמורה שלו אמר; ללמוד בהתאם לתכנית לימודים אחידה שאחרים קבעו עבורו - כשמכריחים את התלמיד לעשות את כל אלה קשה, ואף קשה מאוד, לראות כיצד תתרחש למידה. האם נובע מכך שעלינו לבטל את ההגבלות מכול וכול? לא, אבל חובה עלינו לבדוק את מידת נחיצותן ולהצדיקן.

ב. **המוניות** - בימינו כאשר מעגל המצטרפים אל מוסדות החינוך הולך ומתרחב, ובתי הספר נאלצים לפתוח את שעריהם בפני זרם הולך וגואה של תלמידים, וכאשר הכיתות נעשות צפופות יותר ויותר, המחיר הראשוני והמידי הוא פגיעה בכבודם וברמתם של התלמידים. ההמוניות היא האויב הרציני ביותר של חשיבה ביקורתית. כאשר בני אדם נמצאים בתוך המון, התנהגותם נוטה להיות התנהגות של עדר, והם הולכים עם הזרם ונסחפים עם הרוח. הלחץ החברתי, במיוחד הלחץ של קבוצת בני הגיל, הוא לעתים כה חזק, עד שהתלמיד כפרט נשחק, נטמע והולך לאיבוד בתוך הקבוצה. הוא מאבד את ייחודו והופך להיות אחד מני רבים, המוצא את עצמו דומה לזולת וזהה לו, כך שלכל אחד יש מחליף. התלמיד מוותר על הסובייקט שבו ומתמזג עם הכלל. לפנינו תהליך מובהק של **ביטול הפרטיות** לטובת הכלליות והאובייקטיביות. האדם בורח מפני עצמו ומסתתר מאחורי "חומת" הכלליות (ה"הם" - אני עושה מה שכולם עושים). ההתייחסות אל האדם היא כאל "חפץ", "מספר" או "בורג" בתוך מכונה, ולא כאל פרט בעל ייחודיות ונקודת מבט משל עצמו.

באופן זה הופך החינוך ל**אימון** גרידא שמאפייניו הבולטים הם: דגש על ה"איך" ולא על ה"למה", תפיסת האדם כאמצעי, התבססות על יסודות פרגמטיים-תועלתניים (התמקדות בקיים, להבדיל מן הראוי), התרכזות בכללי ובמשותף, הכשרה לתפקידים ספציפיים והקניית מיומנויות.

ג. **התפשרות** - ההתפשרות היא פועל יוצא הכרחי כמעט של ההמוניות. הרי ברגע שפוחלים את דלתות בית הספר בפני ציבור רחב והטרוגני של תלמידים, שפעמים רבות הקשר היחיד ביניהם הוא עצם הימצאותם תחת קורת גג אחת, אין למורה ברירה אלא לפנות אל הממוצע. אבל מהו ה"ממוצע"? איך בכלל אפשר לדבר על "ממוצע" של איכויות: של תכונות, של כשרים, של מוטיבציות, של עמדות, של דפוסי התנהגות, של ערכים? מה שקורה אפוא בפועל הוא לא רק, כפי שראינו, הורדה ניכרת ביותר ברמת הלימודים, אלא חמור מכך,

שקיעה בתוך **בינוניות** ופנייה אל המכנה המשותף הנמוך ביותר של בני האדם. כשנאלצים להשביע את רצונם של כולם, לא משביעים את רצונו של אף אחד. יתר על כן, מבטלים את השונות, מתעלמים מהבדלים קיימים ולגיטימיים (להבדיל מהבדלים מפלים) ומשתמשים בתלמידים אחדים (המחוננים, המוכשרים, המתקדמים) כאמצעי לקידום של תלמידים אחרים (הנחשלים, המתקשים, בעלי הצרכים המיוחדים).

החינוך פתוח עתה לקלוט לתוכו יסודות מובהקים של **תעמולה**: התועמלן פונה אל ה"המוך", אל היסודות המשותפים והכלליים המאחדים את בני האדם, אל המכנה המשותף הנמוך ביותר, אל היצרים והדחפים של האדם. האדם כפרט לא מעניין אותו, אלא רק בהיותו חלק מתוך קבוצה. המגמה המפורשת של התועמלן היא להתייחס אל בני האדם עד כמה שאפשר כדומים זה לזה, באופן שהפרט יוותר על דעתו ויסתגל למחשבת הכלל ולדעותיו המקובלות והקדומות. התעמולה איננה מתכוונת, לפיכך, אלא לקדם את העניין שלמענו היא מתנהלת. האנשים שאליהם היא פונה הם לגביה אמצעי בלבד להשגת מטרה זו.

ד. **האחדה** - ההאחדה במערכת החינוך, המתבטאת בכניית בתי ספר אחידים בעלי תקנים, תכניות לימודים ודרכי הוראה זהות; קיבוץ תלמידים מתרבויות ומרמות שונות תחת קורת גג אחת; מתן הכשרה שווה למורים - כל אלה כופים על התלמידים מסגרת לימודית משותפת, במטרה לעצבם דומים ככל האפשר במחשבתם, בעמדותיהם, בערכיהם ובדפוסי התנהגותם. היחיד נתבע אפוא לקונפורמיות ולציות לתכנים משותפים ומחייבים, המוסכמים ומקובלים על כלל ידוע. אנו עדים בעצם לנטילת חירותו של האדם והאינדיבידואליות שלו למען מטרת, שהוא אינו מכיר בהן, לשלילת אפשרות הבחירה בערכים ובאידיאלים שינחו את האדם בחייו. באופן זה עושים את מושג הפלורליזם הרעיוני של השוויץ וכבוד האדם - הקשורים, כפי שראינו, לחשיבה ביקורתית - פלסטר.

ה. **קונפורמיות** - הסתגלות לנורמות קיימות, לכידות וגיבוש חברתי, קולקטיביות של קהילה, מנטליות שבטית, לחץ חברתי, מוסכמות חברתיות, דעות קדומות, סמכות המבוגרים, דעת הרוב - הם כולם גורמי חיברות מרכזיים שמעצבים את המציאות הבית ספרית. גורמים המעודדים ראייה פרובינציאלית והליכה בתלם מחניקים את האינדיבידואליות ואת המימוש העצמי וכולמים כל חשיבה ביקורתית ויצירתית. התלמידים לומדים שציות לכללים הוא דבר טוב, שמורה וסמכותיות הם היינו-הך, שלא רצוי לחלוק על דעתו של המורה, שלהיות יוצא דופן זה דבר מאוד לא רצוי, שהעונש עבור סטייה חברתית הוא השפלה והדבקה תוויות ("ילד רע", "ילד בעייתי", "ילד קשה"), ושלרעיונות מקוריים וחדשניים אין מקום בבית הספר. ואמנם, מורים רבים מעדיפים את התלמידים השקטים, הצייתנים, החרוצים, ההולכים בתלם, העושים את מה שמצופה מהם, על פני התלמידים הרעשניים, שלוחי הרסן, ה"בעייתיים",

הבלתי קונפורמיים, היצירתיים, החדשניים. התוצאה הבלתי נמנעת כמעט ממצב עניינים זה היא: **אינדוקטרינציה**.² הקונפורמיות היא הקרקע הטבעית שהאינדוקטרינציה צומחת עליה כפעילות המכוונת להחדרה או לטיפוח של דעות ואמנות מסוג מסוים, באופן שאינו משאיר מקום לפקפוק ולמחשבה ביקורתית.

סיכום

החינוך על פי מהותו מגלם בתוכו את הרעיונות של בחירה וחשיבה ביקורתית, רעיונות שבית הספר במתכונתו הנוכחית (כפייתית, המונית, מתפשרת, אחידה וקונפורמית) מנוע מלקיים, ולפיכך אין ביכולתו (עקרונית) לחנך. ה"חינוך" בבית הספר כ"מצרך" להמונים גובל באימון (ואולי נכון יותר לומר "מידרדר לאימון"), בתעמולה ובאינדוקטרינציה, כלומר סוג של פעולות מכוונות שהקשר שלהן למושג "חינוך" הוא שולי (דרגה נמוכה של חינוך), במקרה הטוב, ואנטי-חינוך (חינוק, ולא חינוך), במקרה הרע.

במידה ואכן מתקיים חינוך בבית הספר, הוא מתקיים למרות מה שקורה בבית הספר, ולא בזכותו. במילים אחרות, החינוך בבית הספר הוא פועל יוצא של קומץ מורים ותלמידים משכמם ומעלה, העושים את מלאכתם נאמנה, כאלה שבית הספר לא הצליח לשחוק את אישיותם הייחודית והיצירתית.

2. ראו דיון מפורט במושגים "אימון", "תעמולה" ו"אינדוקטרינציה", בתוך: י' אבינון (1978). על היסודות הפילוסופיים של החינוך (חלק א', פרקים ו', ז'). תל אביב: דקל.